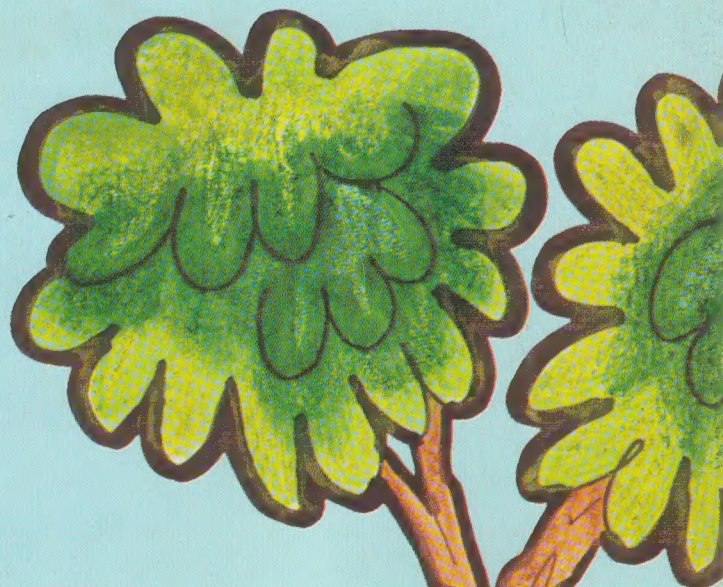
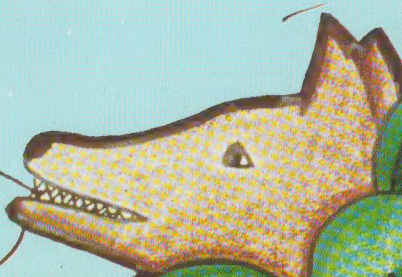
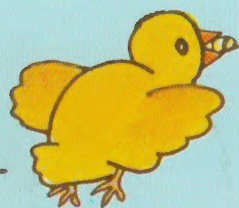


RI CHAQAB'ALÄJ UTIW

bonifacio suy tum
/mayra fong



instituto de lingüística
universidad rafael landívar



RI CHAQAB'ALÄJ UTIW

texto: bonifacio suy tum

ilustraciones: /mayra fong

universidad rafael landívar
instituto de lingüística
guatemala, 1990

JUB'EQ' UTZIBALIL WE WUJ

Le je'likataq ch'ob'oj xuq le je'likataq chol tz'ib', ri kitiköm, kawexäm käm ri eqawi', eqajolom chkech ri ekikotz'i'jal ekixuma'lil; are jün sipanik nīm ub'antajik pa wä' we qa'amaq' Guatemala. Jün jastäq ri nim ub'antajik, cher tajin kaq'awachix kumäl ri a'jsaqa taq k'oxomanelab xuq a'jjuch' a'jxaq are chi kakib'an salowël taq chak.

Chema pa taq k'u wä' we q'ij kamik ri', ri solowël chak b'anöm chrīj taq le ojër taq ch'ob'oj xuqe le ojër taq chol tz'ib', sib'aläj nīm tob'anäq wī. Ma xkowinik xujäq jün b'ë, are chi wä' we nimaläj eta'mab'al ri', utz käya chi chkech ri emi'al, k'ajol pa taq ri tijob'äl ib'.

Are chi xa jewä, käb'an kowinem cher le ak'al, mi'al k'ajol; ma kutäs ta rib' chrīj ri qas uwokaj xuq chrīj taq le jastäq le nima'q taq ub'antaji pa le ramaq'. Are chi kaya'b'ex uchoq'äb' ri chak, ri majim chrīj le tijonik pa ke'ëb' ch'ab'äl; chkech ri ak'alab' mayab' pa wä' we amaq' Guatemala. Xjaqatäj chi k'u utz'ib'axik jalajüj taq xuj chik ri xkib'ina'aj: "Ojër taq ch'ob'oj, Ojër taq tzijob'enik rech amaq' Guatemala". Wä' we jalajüj täq wuj ri', k'o ch'ob'oj, k'o tzijob'enik xuq k'o b'ix chpam, ri kichi'm k'an taq ri eqatat qanan pa wä' we amaq' Guatemala. Kariqatäq k'üt pa ke'ëb' ch'ab'äl, pa kich'ab'al winäq mayab' xuq pa kaxlän tzij. Ri chomanik apamoq chrīj utz'ib'axik taq wä, we wuj r'i'm are käban uk'utik xuq uchokonsab'exik pa taq ri ja rech tijobäl kük ak'alab'. Ma xuq xa k'u ne rumäl wä', we wuj ri' xmuch utza'm pa kajib' tanaj, ma are nu k'u tzij ri ujunab'il ri reta'mab'al xuq uch'ab'äl ri ak'al.

We unuk'umaxik we wuj r'i' xtzirik, xa malyox chech ri utob'anik ri Agencia para el Desarrollo Internacional de los Estados Unidos, cher sib'aläj nīm ri utob'anik xuya'ö. Rumäl wä' sib'aläj kojmaltyoxin chkech ri a're'.

Colección "Lirica y narrativa tradicional de Guatemala", 28

Serie K'iche', 1. Primer nivel

Directora de la colección: *Guillermina Herrera Peña*

Directora de recopilación: *Julia Becker Richards*

Editor: *Moris Polanco Barrera*

Recopilación y transcripción: *Bonifacio Suy Tum*

Ilustración: *Mayra Fong*

Diagramación: *Margarita Ramírez*

Levantado de texto: *Carlos Rodríguez*

© 1990 Universidad Rafael Landívar, Guatemala

WITU ✓ NU TINAMIT RI COTI

Je'likalāj nutinamit, jawije' ri xinalāx wī
(ub'i' ri tinamit) Kätwaj. Rük' ronojël we
wanima.

Katin na'taj xuq katin q'ijil'aj, rumal ri akaj
xuq ri aq'ij: ri ak'ache'laj xuq ri ajuyub'
kerepröt rumal ri q'ij. Pa we awulew xinalāx wä
xuq waral k'uwa' we nusachik. Nutinamit
sib'alāj kätwaj. Ameq'el atk'o pa wanima.



✓ RI CHAQAB'ALAJ UTIW

Jun chaqab'aläj utiw kăraj ku'tij ri äk' ek'o pa ri ko'k, chema are taq koponik xa kakixi'j kib' ri äk' kakichaple'j toqtoqi'nem xäq k'u si chanim ke'lelöb' la ri erajaw loq kulkilila' jas kakib'an ri äk'. Ri utiw karilö chi ma kakowin taj xb'enlob'ik xutzuküj q'e'l taq ratz'yäq ak'al löq, xukojo tek'uri' xpe chik chëma ri äk' ma k'u kakixi'j tach kib chech. Rumat ma kakowin taj kok pa ri ko'k, ri xub'anala' are xuxim ri ixim chech jun b'atz' te k'u ri kuk'äq b'i chkiwäch, ri Staq äk kakitij ri xim xäq si jun ri b'ätz karoqoqik kab'e chkiqül, te k'uri' ku'jek'ö chema xäq si ejun chi le Staq äk' ke te ri' loq.

Xa jewa' xkowin chech kik'isik konojël ri äk'.



NU NAN

Nu loq'oläj je'likaläj ixöq, nuje'likaläj Ukotz'ijal ri q'ajuyub', rük' ronojel wanima kinya rutzil wächlä Nan.

Nunan, chayampe b'e chwe kinb'ij chawe le k'olemla are yo'wnaq le saqil pa we uwachulew, mata k'o lä, jenelik q'equ'm ta wä' we uwachulew.

Amaq'el are taq kinwıl wächlä, ri wanima kuk'äq rib' chech ki'kotemal. Rumäl wä' kinloq'ön chechlä xuq kink'amawa'n chechlä. Nan jacha tane juwi' kotz'i'j ri b'antajiklä, juwi' kotz'i'j ri kuq'o'q'otej ri uwachulew. Maltiyox nan chech nuk'olem pa we uwachulew.



✓RI IMÜL

Jun achī ri k'o apan jub'ëq' utiko'n chrīj ri ro'ch, pa ri utiko'n k'üt ameq'ël kopön jun imül chpam kutijala uxäq taq ri tiko'n ri utikom. Amaq'el kulaq'ab'ej chema ma kowinäq tachech. Xüq ub'anom k'ī uwäch chi lajab' ri kukamsab'ëj re chema xäq si ma kowinäq ta chech. Tek'uri' xuchomaj, xub'än jun imül; xuwok rük' wuj tek'uri' xunak'ak'ëj q'ol chrīj ri wuj. Xch'uqutäj rīj ri wuj rük' q'ol, tek'uri'



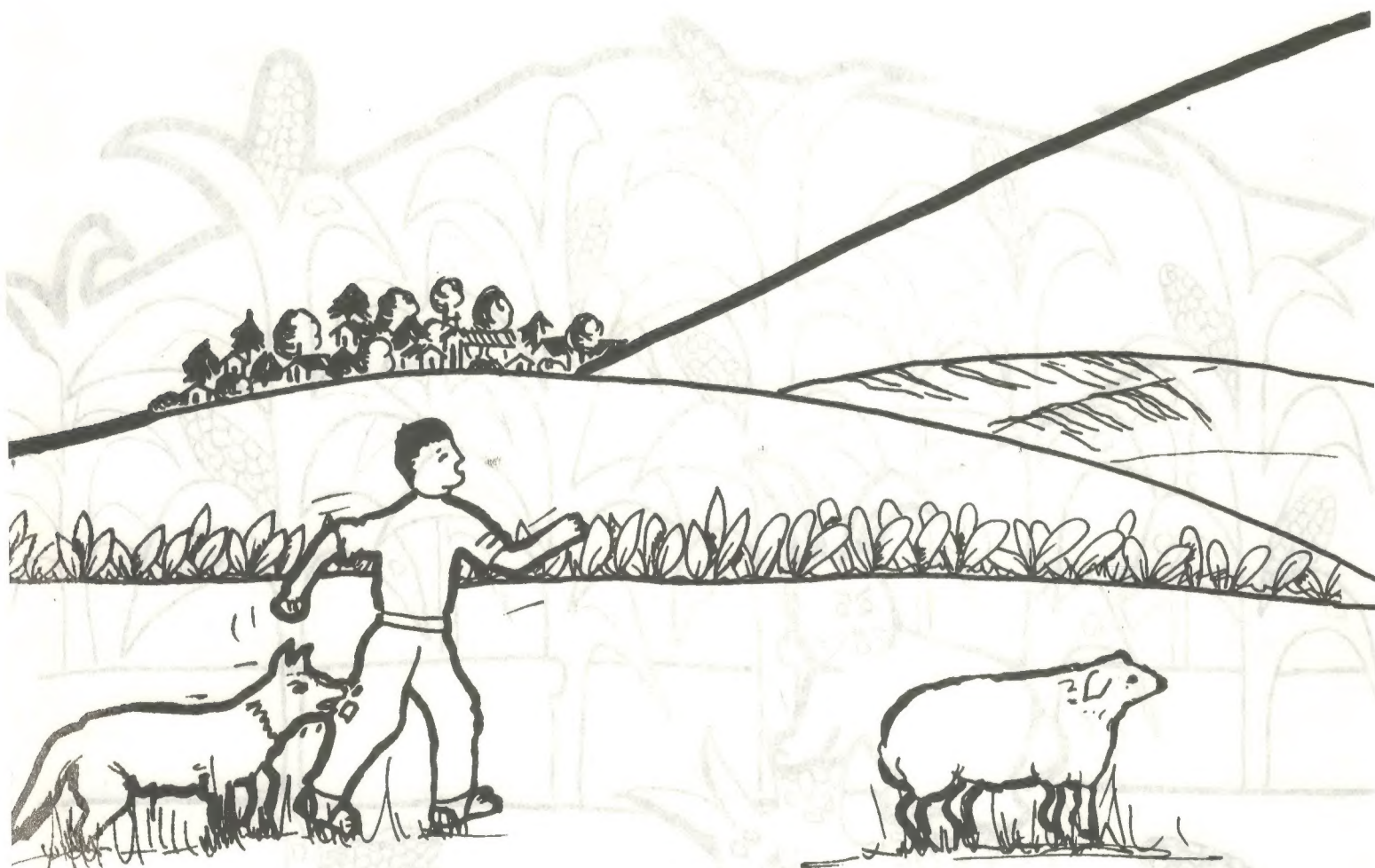
xuya'a kan pa ri tiko'n. Che ukab' q'ij q'anöq
pa ri usaqirb'äl, xopön chi ri umül pa ri tiko'n
k'ate karilö chi k'o jun q'eqa nimaläj imül,
karilö chi xäq jün k'o wī ma kaslab' taj xuk'äq
rib' chuchuk'u'x ri q'eqa imul are chi katz'an
ruk', k'ate k'una'ö xnak'i' kan ri ke'eb' uq'ab'
ma utz ta chik karesäj rib'. Xuk'opij chi ka ri
ke'eb' raqän xäq si xnak'i' kanoq. Xumün chi ka
ri ujolom xuq xnak'i'k, xumün chi ka ri upam
xuq xäq si xnak'ik xak'ujeri' xkowinb'ëx
uchapik.



RI BANOJ TZIJ

Ri ati'x, ri apo'x chi'l ri aku', xeb'e payuq' puwi' ri juyüb', xo'pön puwi' ri juyüb' xkijab'üj ri chij chkiwäch tek'uri' xo'k che kiyuq'uxik. Kate tana ri ati'x xuraqaq'ēj uchi xub'ij:

- iAyale!; nito'o; inito'o ale!. Ri apo'x chi'l ri ak'u' xsach kik'u'x xeb'enlöp' chirilik kate kakilö xa katze'n ri atix, xäq etz'anem kub'än chkech. Che ukamul xuraqaq'ēj chi jutij uchi:



- iAyale nito'o! ale xpe jun utiw chwij!
xeb'enlöp' chi ri apo'x ri aku' che rilik, kate
kakilö xa etz'anem chech. Xa k'utze'j kiwäch.
Che uroxmul xuraqaq'ěj chi uchi', mäj chi jun
xe'ilowöq ma xketa'maj chi xa etz'anem
kub'ano; chema tzij k'u wĩ chi xopon jun utiw;
xu'tij ri chij xuq xutij ri ati'x.

- Le ub'anik tzij ma ütztäj.

- We xäq kaqab'än tzij Maj chi kakojów
qech.



RI CH'Ö XUQ RI ME'S.

Jün me's ri kâraj kutij ju sin läj ch'ö, chema are k'u kub'ana wî chi sibaläj ek'i kowinäq chkech u'tijom, are k'u wä' we aläj ch'ö ri' ma ukowimb'em täj.

Pa jün q'ij, ri aläj ch'ö xk'ajsäx uwäch rumal ri unan, ma xa xël uwi' ri ixim xutijo; chla xa k'u pa wa'yijal ek'o wî. Xxim k'u jun k'a'am chech ri uje' tek'uri' xxekebäx pa uq'äb' jun che' xxulub'äx uwi' pa ulew.

Ri me's are taq xri'l wä', xuk'aqala q'än rib' chrij ri ch'ö, chema ma k'u xkowin täj; ma sib'aläj chkaj xekë! wî. Xaq'anlöp' k'u puwi' ri che', are taq tajin käbin chrij uq'äb' ri che' Kiwil ampena - xcha ri sta'l xuti' ri köj chrij uxkin.

Ri köj are taq xuna' ri q'oxom rük'royowal





xuchaple'j
jininem.

- Jas kăwaj? - xcha
chech ri sta'l.

Pineta ba sib'alăj xukojojěj
uchoq'ab' ma xkowin ta chech
uchapik. Ri sta'l xutzuyub'a rib'
chech ri koj xuq sib'alăj kô xuti'titěj
chech ronojel ub'aqil riköj.

Ri köj xreta'maj tek'urï' xutzalij rib',
xuta sachb'al umak chkech konojël ri
chiköp.

Xăq k'u si are chï' xo'k utz, utzil
kikotemal chi kech pa ri k'ache'laj.

RI KEJ XUQ' RI TZ'I'

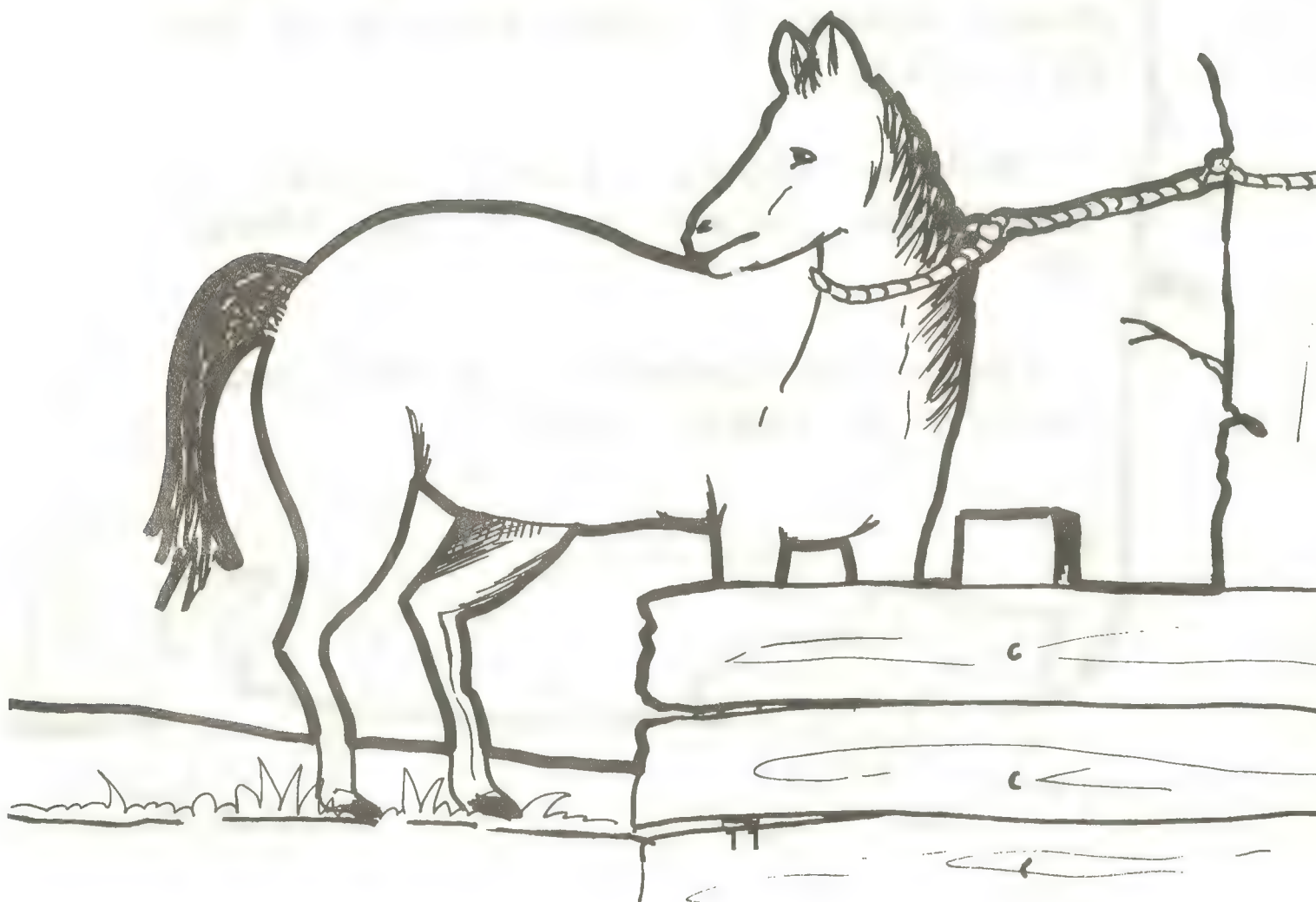
Jun kej, yuqub'äm apan chuxë' jun che' chrij ri ja kaka'y apan pa ri b'ë, k'ate karil ri ajaw petnaq ulëm kub'an pa chak. Are k'u ri tz'i' are taq xril ri ajaw kanaqajöb' apanoq kusotosa ri uje' xuq kuk'aq rib' xb'enlöp' che uk'ulaxik, sib'aläj kuk'äq rib' xuq sib'aläj kawayin rük' uki'kotemal xuk'äq ri aq'äb' puwi' utelëb' ri ajaw, are k'u ri ajaw sibaläj ki'kotemäl re rük'.

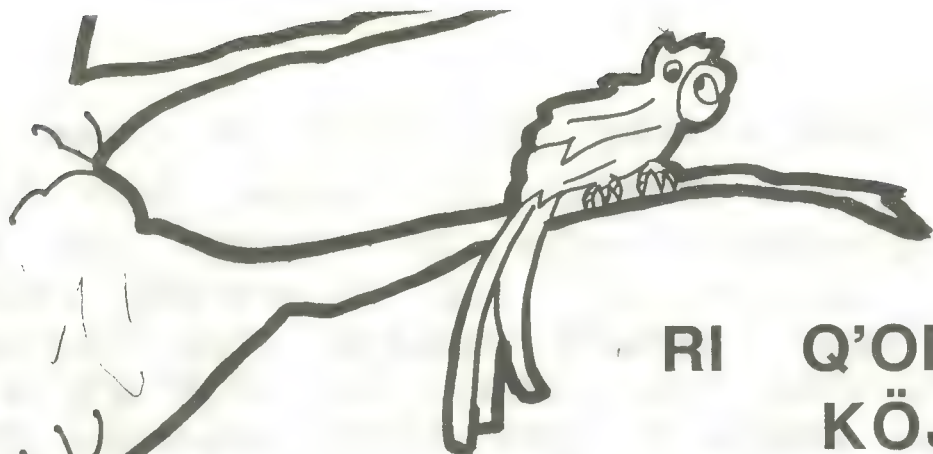
Ri kej are taq xrilö chi jewä' xub'an ri tz'i' xub'ij:



- Jun ch'inaläj chiköp nīm kilitäj wi rumal ri wajaw xuq kumäl konojel ri ajupaja, četa k'u b'alo ri malyoxib'al kaya in chwech we ta kink'üt ri nuloq'ob'al? Ma in sib'aläj nīm nub'antajik xuqe' sib'aläj nima'qa taq toq'ob' kinya'ö. Xchomatäj wä' rumal, che ukab' q'ij k'u aq'anoq xrilo xopön ri ajaw choja xuyak'ala k'u ri uq'äb' chkaj xuk'äq puwi' utelëb' ri ajaw jacha xub'an ri tz'i', ri are' xüchomaj kutz'umäj ri ajaw kuk'utb'ëj re ri uloq'ob'al, chema are taq xril ri ajaw chi jewä' xub'an ri kej xane xa xuk'amala ri umuru xuchaple'j usaq'ixik ri kej che murü tek'uri' xuyuqub'a kan pataq ri swan.

We are qech kaqab'än jun jastäq qab'anä', wem na are qech maqa b'anö. Ma xa ma qawulij käx chqij.





RI Q'OLALÄJ KÖJ

Pa ri k'ache'laj konojel ri chiköp
mäj jewa' jeri' kük' sib'aläj utzil
ki'kotemäl kech.

Pa jun q'ij xopon jun q'o'laläj köj
kük' cher kuköj rib' che ajaw re ri
k'ache'laj xuq sib'aläj kub'an k'äx
chkech konojel ri chikop, xak'u je ri' jun
sta'l xub'ij:

- Wuk'i'n chiköp, kinb'ij chiwe; in
kink'ajsäjna uw'äch lä' le jun chiköp
lä'.

- Chema ma kakowin ta lä chë - xecha
konojel ri chiköp chech.



- Kiwıl ampena - xcha ri sta'l xuti' ri köj chrij uxkin.

Ri köj are taq xuna' ri q'oxom rük' royowal xuchaple'j jininem - Jas käwaj? - xcha chech ri sta'l.


Pineta ba sib'aläj xukojojěj uchoq'ab' ma xkowin ta chech uchapik. Ri sta'l xutzuyub'a rib' chech ri koj xuq sib'aläj kö xuti'titěj chech ronojel ub'aqil riköj.

Ri köj xreta'maj tek'urı' xutzalij rib', xuta sachb'al umak chkech konojël ri chiköp.

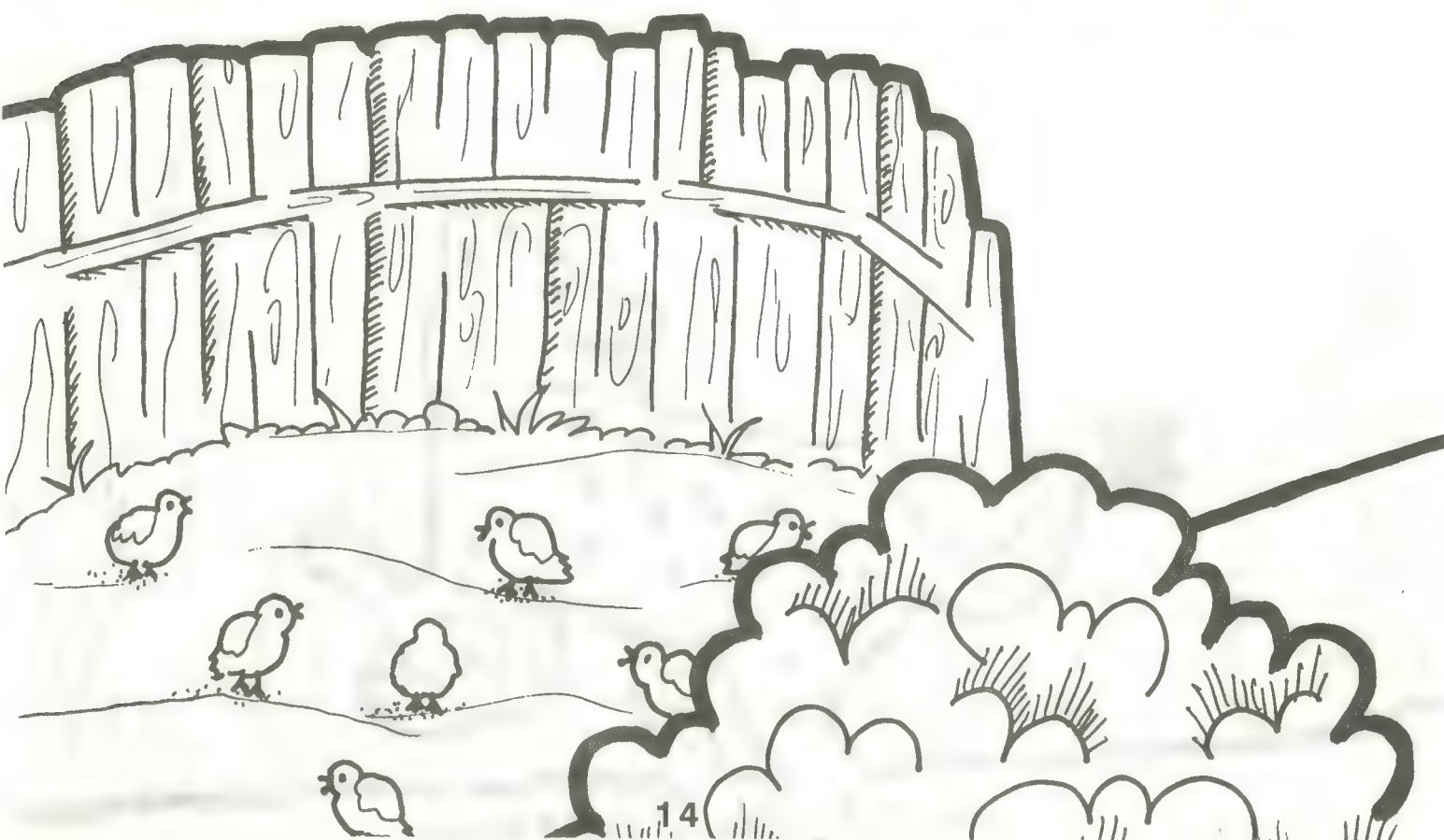
Xäq k'u si are chı' xo'k utz, utzil kıkotemal chi kech pa ri k'ache'laj.



RI XIK XUQ RI EWUQÜB' WİCH.CH'



Ri xe'pa äk' xek'oji' ewuq'üb'
jilikatäq ral, ronojël nimaq'äb' k'üt
are taq kek'aqana ri q'ij kük', xuq
puwi' taq ri juyüb; keb'e k'u rük' ri kinan
che ulu'ik ulew ma are k'u ri sin kkiwa. Nimaläj
utzil ki'kotemal k'o kük' ma ri ewuqüb' wïch'
sib'aläj loq' ri kinan chkiwäch xuqe a're'
sib'aläj eloq' chwäch ri xtu'xa äk'. K'o xuq
kub'ana wï chi xa utukël ri kinan kab'e che
utzukuxik kiwa ri ral, xäq xew ku'tz'apij kän ri
wïch' pa ri ko'ch kab'ek. Chema che këb' oxib'
q'ij rï' xok ri b'is kük', ma kawä' ta chi ri
xtu'xa äk', xane xa xuchajij jun b'is ma xutö



kab'ixik, kach'ob'ik chi xopon ri xik chlä' che kitzukuxik äk'. Ri xtu'x ma k'u kel tach b'ik xane xäq uchajim chi taq ri ral ronojel q'ij xäq kitz'apim chi kib'. Chema are taq maj chi kiwa kakitijö, ri xtu'x xuchomaj kab'e che utzukuxik ri kiwa chema xub'ij kan chke ri ral chi we k'o kak'orok'öt la chrij le uchi'ja ma kakitör taj ma ri' xa are xik ri'.

Ri alaj taq wich' xkib'ij:

- ¿Jas kaqanab'ej öj we xa are xik rak'orok'ot loq?

Ri kinan xub'ij:

Xäq xew kitö we sibaläj chom kach'awik xa are xik ri', xuqe' utz xew kixka'y apan pa le uchi'ja we kiwilo sib'aläj jisja'q rixk'äq tek'uri' nima'q, ri' xa are xik ri'. Xb'i'taj rumal xb'ek. Xäq k'u si xoponlob' kan ri xik xk'orok'ot koq.



Ri ech'iw xkib'ij:

- Atjachinäq?

- Xa in wä' wal, ri' ri iwa - xcha ri xik. Ri ech'iw xkitala' xkib'ij:

- Xa at atxik q'aläj le ach'ab'äl sib'aläj chom. Xak'ujeri' ri xik xutzukula raxkab' xutijla' are chi kak'extäj ri uch'ab'äl. Xopon chi che uk'amul xk'orok'ot koq xub'ij:

- Xinpetik wal xinulik, ri' ri iwa ri', ri ech'iw xkil loq xkib'ij:



- Ma at taj xa at atxik q'aläj che le awixk'äq sib'aläj nima'q xuq jisja'q. Ri xik xb'enlob'ik xuramila ri rixk'aq. Che uroxmül xb'enlob' chik xk'orok'otik xub'ij:

- Xinkosik wal, chitorola loq chinito'o' ri ech'iw xkitorola' k'ate kakilo' xa are xik. Xetitz'ilo'x k'u pa jun atz'yaq xek'am la rumal ri xik, qas k'a k'o paja are taq xopon ri kinan ri ech'iw xuraq uchi'; toq, toq, toq, toqi'. Toq, toq, toq, toqi' ruk' uxi'n ib' xuk'aqala kan ri ewuqüb' ch'iw xeledob' b'ik xb'ek.



Ojk'i chi q'aq' kojwär
paq'ij kojk'asi' chaq'äb'.

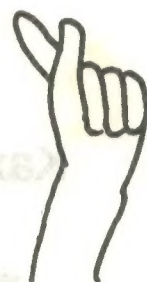
Maj nuq'äb', xew ke'eb' waqan k'olük k'o ☆
nukäqa t'o'y xew kel la pa nujolom, kaqaj k'a
pa nuqul in qas ke'ink'asün ri winäq ronojël
taq q'ij.



Insäq xinaläx pa nima jä' amaq'el insäq.
Q'inomab', meb'a'ib' ma kewa' taj we in mäj
in.



Öj ke'eb' alaxik junäm
qachoma'qil, juman kojwarik junam
kojk'astajik xuqe' junam kojslab'ik
chema k'o jun tz'aq kapa'in qawäch.



Oj jo'ob' pa alaxik k'o chom, k'o b'aq, k'o
nīm k'o chin chqech. Oj jo'ob' qeqām qapowi'
ronojël taq q'ij sib'aläj kojchokön chkech
konojel winäq.



Räxa ja le qo'ch, we kator le qo'ch koj'ilik
sibaläj ojk'i, qachololëm qib' xuq qakojoëm
saqa täq atz'yäq, we kelesäx le qatz'yaq q'eq
le qij, le qatz'yaq utz katijowik.



Kaxk'anik, kaxk'anik maj uje!



Pa wă' we wuj rî', q'o'q'otema taq tzij cher sib'alaj utz kaketa'maj ri ak'alab' ri kakichaple'j utijox'ik kib' chech utz'ib'ax'ik ri qas kich'ab'al, cher are le ch'ab'äl K'iche'.

Ub'ina'am chi jutaq lë' chi ch'ob'oj chik:

Ri jo'öj tzü	(nivel 1)
Ri ukochi ri aläj atol	(nivel 2)
Ri u'q'ojom ri juyüb	(nivel 2)
Kich'ob'oj kăn eqati't qamam	(nivel 3)

